

Türkmenistandy täsin, seýrek we ýitip
barýan haýwanlar, ösümlikler we
kömelekler

MAZMUNY

Giriş	1
Türkmenistanyň kartasy	1
Tebigaty goramak näme üçin wajyp?	2
Gyzyl kitap näme?	3
Türkmenistanyň goraghanalarynyň kartasy	3
Derejeler	4
Türkmenistanda klimatyň üýtgemegi	4
Türkmenistandaky ýiti ekologik meseleler	5
BARS (ALAJAGAPLAŇ)	6
GARAGULAK	7
KEÝIK (JEREN)	8
SUGUN	9
GULAN	10
HAZAR DÜWLENI	11
GÖKLORS	12
KEPJEBAS	13
BEKRE BALK (SÖP BALK)	14
KÖYTENDAG KÖRÝALAŇAÇ BALKY	15
BÜRGÜT	16
SAKGALLY GARAGUŞ	17
GYZYLGAZ	18
TOÝUN GÜL ARYSY	19
TORAÑNYNYŇ PILE EGRIJI KEBELEGI	20
BATHYZ PISSESI	21
TÜRKMEN SELMELEGI	22
BEÝIK ÇIGILDEM	23
ADATY NAR	24
DOMALAN	25
Tebigaty nädip goramaly: her adam näme edip biler?	26
Ýene birnäçe gyzykly çeşmeler	27
Edebiýatlaryň sanawy	28

Reňkleme kitabyny taýýarlanlar:

Tekstleriň awtory: Nataliya Amirova, Saglyk

Suratkes/illustrator: Şapalak

Redaktor, dizayner: Saglyk

Awtorlyk hukugy: Saglyk

Çykarylan ýyly: 2021

GİRİŞ

Mähriban ýaş dostlar! Biz "Reňkle we öwren: Türkmenistandaky täsin, seýrek we ýitip barýan haýwanlar, ösümlikler we kömelekler" atly reňkleme kitabyны sizi Türkmenistanyň baý haýwanat we ösümlikler dünýäsi bilen tanyşdymak üçin taýýarladyk.

Bu reňkleme kitaby Türkmenistandaky 20 sany seýrek we ýitip barýan haýwanlar, ösümlikler, hem-de kömelekler barada gürrüň berýär. Olaryň her biri reňklemesi aňsat bolar ýaly, ýonekeý suratlar arkaly görkezilen. Şeýle-de, seniň özüň we ene-ataň reňkleme kitabynda suratlandyrylýan jandarlaryň daşky keşpleri, aýratynlyklary, ýasaýan ýerleri we olara ýitme howpuny salýan zatlar barada öwrenip bilersiňiz.

Reňkleme kitaby iki dilde taýýarlanыdy: türkmen we rus. Neşirler 1999 we 2011 ý. Mundaky haýwanlar, ösümlikler we kömelekler barada berilýän maglumatlar Türkmenistanyň Gyzyll Kitabyndan alyndy. Şeýle-de, kitaba ýurdumyzdaky goraghanalaryň we goralýan zonalaryň kartasyny goşduk.

TÜRKMENISTANYŇ KARTASY

TEBIGATY GORAMAK NÄME ÜÇIN WAJYP?

Her bir haýwan, ösümlik ýa-da kömelek tebigatyň döreden täsinligidir. Olar millionlarça ýyllap ösüp, köpelip gelýärler. Emma, adamlaryň oýlanyşyksyz hereketleri sebäpli (meselem, tebigy ýasaýyş ýerleriň dargadylmagy, daşky gurşawyň hapalanmagy we brakonýerçilik), ýitme howpy abanýan haýwanlaryň, ösümlikleriň, we kömelekleriň sany ýyl-ýyldan artýar. Jandarlaryň ýitip gidiş tizligi esasan soňky 50 ýylда has hem ýokarlandy. Şonuň üçin, ýer ýüzünde haýwanlaryň we ösümlikleriň dürlülugini gorap saklamak dünýäde ençeme döwlet üçin wajyp meselä öwrüldi we her bir adamýň ünsünü talap edýär.

Planetamyzdaky ähli janly-jandarlar bir-biri bilen jebis aragatnaşykda ýasaýarlar. Ýeriň üstündäki, suwdaky, howadaky we toprakdaky bu uly, göze görünmeýän aragatnaşyk toruna biologik dürlülük ýa-da biodürlülük diýilýär. Bu tordaky jandarlaryň ýitip gitmegi biziň uýgunlaşan we baglanan tebigy dünýämiziň weýran bolmagyna getirip bilyär. Netijede, biz hem ähli zerur zatlarymyzdan mahrum bolup bilyäris: arassa suw, arassa howa, tebigy iýmit we howpsuz öý. Şeýle-de, mikroorganizmleriň, ösümlikleriň we haýwanlaryň köpdürlüligi ylmy barlaglarda uly rol oýnaýan baý maglumatlary hem üpjün edýär. Şonuň üçin, eger biodürlülük ýitse, ençeme keseller we saglyk bozulmalary üçin derman serişdelerini gözläp tapmak mümkünçiligi hem azalyp bilyär.

Türkmenistan seýrek duş gelýän haýwanlaryň, ösümlikleriň we kömelekleriň möcberi we gorap saklanyşy boýunça örän möhüm sebitdir. Türkmenistanyň haýwanat dünýäsini 12,700-den gowrak haýwan görnüşleri düzýär. Türkmenistanyň ösümlikler dünýäsinde 3,000-den geçýän ösümlik görnüşleri bolup, olaryň käbiri diňe biziň ýurdumyzyň terroriýasynda duş gelýär. Ýurtdaky kömelek görnüşleriniň sany 4,000 töweregidir. Bize Türkmenistandyň ýitip giden haýwanlar we ösümlikler barada maglumat tapmak başartmady. Emma, Gyzyl kitabyň kömegi bilen, ýurdumyzdaky ösümlikleriň we haýwanlaryň haýsy wekillerini ýitirip biljekdigimize düşünip bolýar. Öz dogduk mekanyň işjeň we buýsançly wekili bolmak üçin, diňe onuň taryhyны bilmek däl, eýsem onuň haýwanat we ösümlikler dünýäsini hem öwrenmek wajypdyr. Bu möhüm işe goşant goşmak üçin, okamagyň dowam et.

GYZYL KITAP NÄME?

Tebigaty goramagyň halkara bileleşiginiň (TGHB) başlangyjy bilen, 1964-nji ýylda Gyzyl kitabyň düýbi tutuldy. Gyzyl kitap – bu haýwanlaryň, ösümlikleriň we kömelekleriň seýrek we ýitmek howpy astyndaky görnüşleriniň sanawyny özünde jemleýän dokumentdir. Onuň “gyzyl” diýlip atlandyrylmagynyň sebäbi, gyzyl reňk howpy alamatlandyrýar. Gyzyl kitaba girizilen ösümlikleriň, haýwanlaryň we kömelekleriň görnüşleri goralmaga we gyssagly halas edilmäge mätäç.

Gyzyl kitabyň esasy işi – ýitmek howpy astyndaky haýwanlary, ösümlikleri we kömelekleri kesgitlemek, olaryň soňky sanawyny çykarmak hem-de olary goramak üçin maslahatlary işläp taýýarlamakdyr. Türkmenistandyň Gyzyl kitap çärýek asyrdan gowrak wagt bări ýoredilip gelinýär. Türkmenistanyň Gyzyl kitabynyň birinji neşiri 1985-nji ýylda, ikinji neşiri 1999-njy ýylda, üçünji we häzire çenli soňky neşiri bolsa, 2011-nji ýylda çap edildi.

TÜRKMENISTANYŇ GORAGHANALARYNYŇ KARTASY

Haýwanat we ösümlikler dünýäsini gorap saklamakda goraghanalaryň orny örän uludyr. Goraghanalar – ýörite goralýan tebigy territoriyalardyr. Häzirki wagtda ýurdumyzda dokuz sany döwlet tebigy goraghanalar bar. Olar Türkmenistanyň Gyzyl kitabyna girizilen seýrek haýwanlary, ösümlikleri we kömelekleri goraýarlar we gaýtadan dikeldýärler.

DEREJELER

Düybünden ýitip barýan – görnüş (görnüşiň bölümü). Populýasiýasynyň sany güýçli depginde azalýan (80%-den gowrak) we ýaýrawy örän çäkli görnüş. Ýörite çäreleriň geçirilmegi zerur.

Ýitip barýan – görnüş (görnüşiň bölümü). Populýasiýasynyň sany 50%-den gowrak azalýan, ýasaýan ýaýrawy güýçli depginde daralýan.

Ýitmek howpunyň abanmagyna ýakyn – görnüş (görnüşiň bölümü). Populýasiýasynyň sany az (30%-dan gowrak) we ýasaýan ýaýrawy çäkli.

Seýrek – görnüş (görnüşiň bölümü). Milli/sebit ähmiyetli we diňe birnäçe sanysynyň (ýa-da tapylan ýerleriniň) üsti bilen belli bolan endemik ýa-da ýitip gitmegi biodürlüligiň genofondunyň garylaşmagyna getirjek gadymy (relikt) görnüş.

Ýeterlik öwrenilmedik – görnüş (görnüşiň bölümü). Sany we ýaýrawy durnukly bolmadyk hem-de onuň ýagdaýy barada goşmaça maglumat zerur bolan görnüş. Geljekdäki baragliar we täze maglumatlaryň ýygñalmagy onuň ýagdaýyny anyklamaga ýardam eder.

TÜRKMENISTANDA KLIMATYŇ ÜÝTGEMEGI

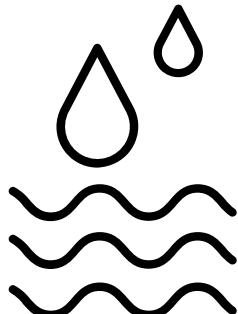
Klimat – bu belli bir ýeri häsiýetlendirýän howanyň köpýyllyk gurlusydyr. Biziň ähli zadymyz diýen ýaly klimata bagly: gowy howadan lezzet almak mümkünçiligi, owadan manzarlar we täsin görnüşli haýwanlary, ösümlilikleri we beýleki janly organizmleri bolan ýa-da iýmit ýetişdirip bolýan goňsuçylyk.

Emma klimat üýtgap başlady we bu üýtgemelere ep-esli derejede, biz, adamlar günäkär. Howa hapalaýy energiya çeşmelerini güýçli depginde ullanmagyň, tokaýlary çapmagyň we beýleki hereketleriň netijesinde, biz klimata emeli ýollar bilen täsir edýäris. Biz klimat üýtgesmesiniň täsirlerini eýyäm duýup başladyk: howa temperaturasyny ýókarlanmagy, klimat üýtgemeleri has güýçli we gorkuly howa hadysalaryna eltýär. Gurakçylyklar, tupanlar, harasatlar, siller oba-hojalygyna uly zyýan ýetirýärler, adamlary ýasaýyş serişdelerinden mahrum edýärler we ençeme haýwanlary we ösümlilikleri ýitmek howpy astynda goýýarlar.

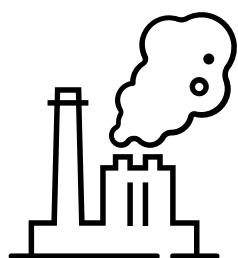
Türkmenistanyň ýiti kontinental, gurak we yssy klimaty bar. Türkmenistanyň territoriýasynyň agramly bölegini cöllükler we ýarym cöllükler hem-de bölekleýin daglyklar tutýar. 2040-njy ýyla çenli, Türkmenistanda howanyň temperaturasyny 2° C gradus galmagyna garasylýar. 2100-nji ýyla çenli welin, howanyň has hem gyzmagy we has agyr ýagynlaryň hem-de yssyçylygyň döremegi ahmal.

TÜRKMENISTANDAKY YITI EKOLOGIK MESELELER

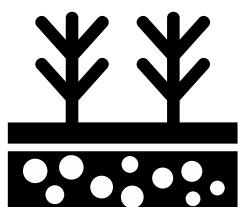
Süýji suw ýetmezçiliği, topragyň şorlanmagy, çölleşme we howanyň hapalanmagy Türkmenistan üçin yiti meseleler bolup durýär. Bu soňky wagtlarda tebigy tokaýlyklaryň azalmagyna getirdi, meselem sazak jeňňellikleri, tokaýlar, pisse we arça tokaýlyklary.

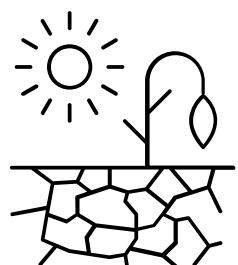
Suw resurslarynyň dolandyrylyşy: Türkmenistan çöllük zonada ýerleşýär. Şonuň üçin, biziň suw resurslarymyz az, meselem derýalar, köller, we ş.m. Ýurduň suw resurslarynyň köp bölegi ýerleriň suwarylmagy üçin ulanylýar. Suwaryş üçin ulanylýan suwuň hili köplenç hökümét standartlaryna gabat gelmeýär. Çünkü suwdaky hloridiň we sulfatyň möcberi rugsat berilýän normadan geçýär. Bu ýagdaý ýurtda 60%-den gowrak ýerleriň şorlanmagyna sebäp boldy.

Howanyň hapalanmagy howanyň düzümünde dem arkaly biziň organizmimize girip bilýän zyýanly bölejikleriň we gazlaryň köpelmegi arkaly döreýär. Bu zyýanly maddalar biziň saglygymyzá negatiw tásir edýärler. Türkmenistanda howa hapalanmasynyň sebäpleri: awtomobil transporty, nebiti gaýtadan işleýän we nebit-gaz çýkarýan zawodlar, himiýa senagaty, gurluşyk we energiýa senagatlary, şeýle hem, zir-zibil dökülüyän ýerleriň ýakylmagy we dargadylmagy.

Ýeriň şorlanmagy toprakda duzuň ýygñalmagy netijesinde döreýär. Bu oba-hojalyk ösümlikleriniň ölmegine eltýär, (meselem gökönümler, miweler, bugdaý ýa-da pagta) hasylyň hilini we möcberini ýaramazlaşdyrýar hem-de çöllesmäni güýçlendirýär.

Çölleşme – bu ekine ýaramly ýeriň ekine ýaramsyz ýere öwrülmegidir. Çöllesen ýerde hasyl ýetişdirmek we haýwanlary iýmitlendirmek kyn bolýar.

BARS (ALAJAGAPLAŇ)

Otrýady: Ýyrtýjylar

Maşgalasy: Pişikler

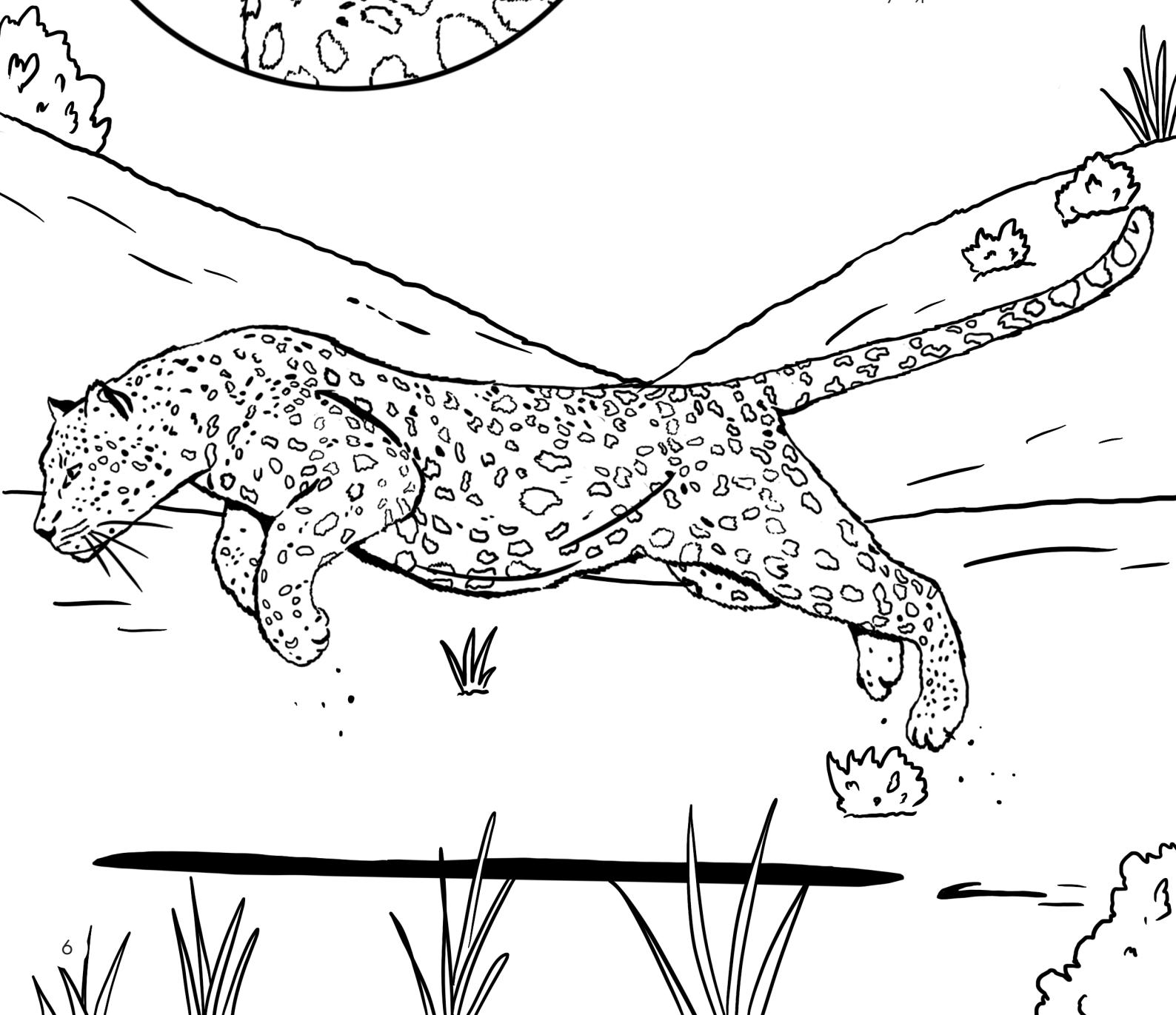
Göwresi uly haywan. Bedeniniň uzynlygy 130-180 sm, guýrugy – 120 sm çenli (Ahalteke atynyň uzynlygyna deňečer). Sütügi gytyk, gara ýada goňurraň tutuş ýa-da halkapisint görnüşde tegmilli agymtylrak-çalymtyl reňkli. Adatça, ýekebara ýasaýsy alyp barýar. Esasy íymiti – ýabany toýnaklylar we oklukirpiler. Çuň derelerde, seýrek arçalyklarda, pes daglyklarda, çökétlikleriň çüñklerinde we pisseliklerde ýasaýyar. 90-njy ýyllaryň ortalaryna çenli sany örän azaldy we häzirki wagtda diňe Köýtendagda we Bathyzda ýaýran.

Derejesi:

Sebäpleri:

Iýmit gorunyň – ýabany toýnaklylaryň azalmagy.
Adamyň işeň täsiri.

GARAGULAK

Otrýady: Ýyrtyjylar

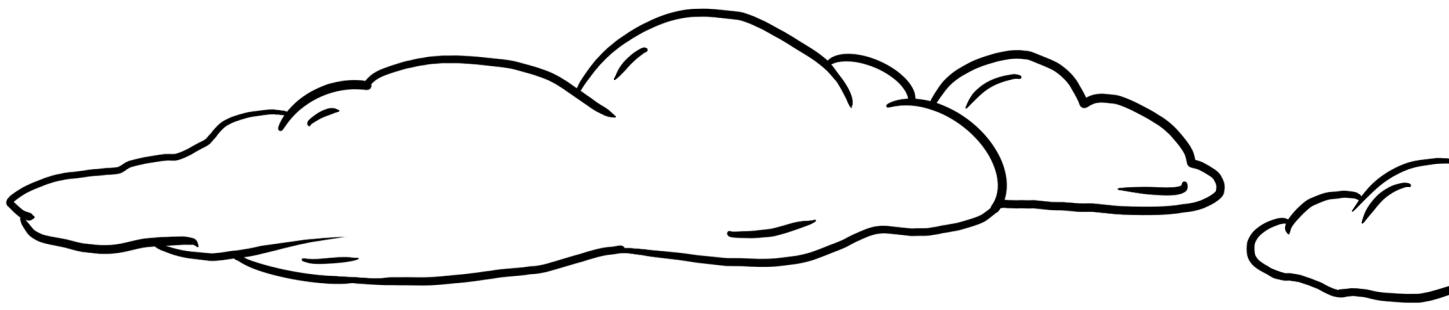
Maşgalasy: Pişikler

Orta ululykdaky pişik (bedeniniň uzynlygы 70-85 sm, guýrugsy – 30 sm). Sütügi gysga, gür tүý örtükli, meneksiz we zolaksyz bir sydyrgyn gyzlymtyl-çypar reňkli, çägepisint. Gözünüň burun tarapyndan aşaklygyna goňurruk zolak gaýdýar. Dodaklary, alkymy, bokurdagy, boýunyň ýokarsy ak. Gulaklary hemise dik durýar, gulagynyň yz tarapy gara, uçlarynda çogdam ösen gara tüýleri bar. Ýekebara ýasaýar. Tomsuna gjisesine gezýär, galan pasyllarda gündizine hem işjeň bolýar. Esasy iýimli towşan, gemrijiler we guşlar. Gandymly, çerkezli, sazakly berkän çägeliliklerde ýasaýar. Bathyzda we Garabilde ýaýran. 2000-nji ýyla çenli 300-400 sanysy hasaba alyndy. Häzir sany durnukly saklanýar.

Sebäpleri: Ýasaýan ýerleriniň daralmagy we zaýalanmagy. Iýimit gorunyň ýetmezçiligi.

KEÝIK (JEREN)

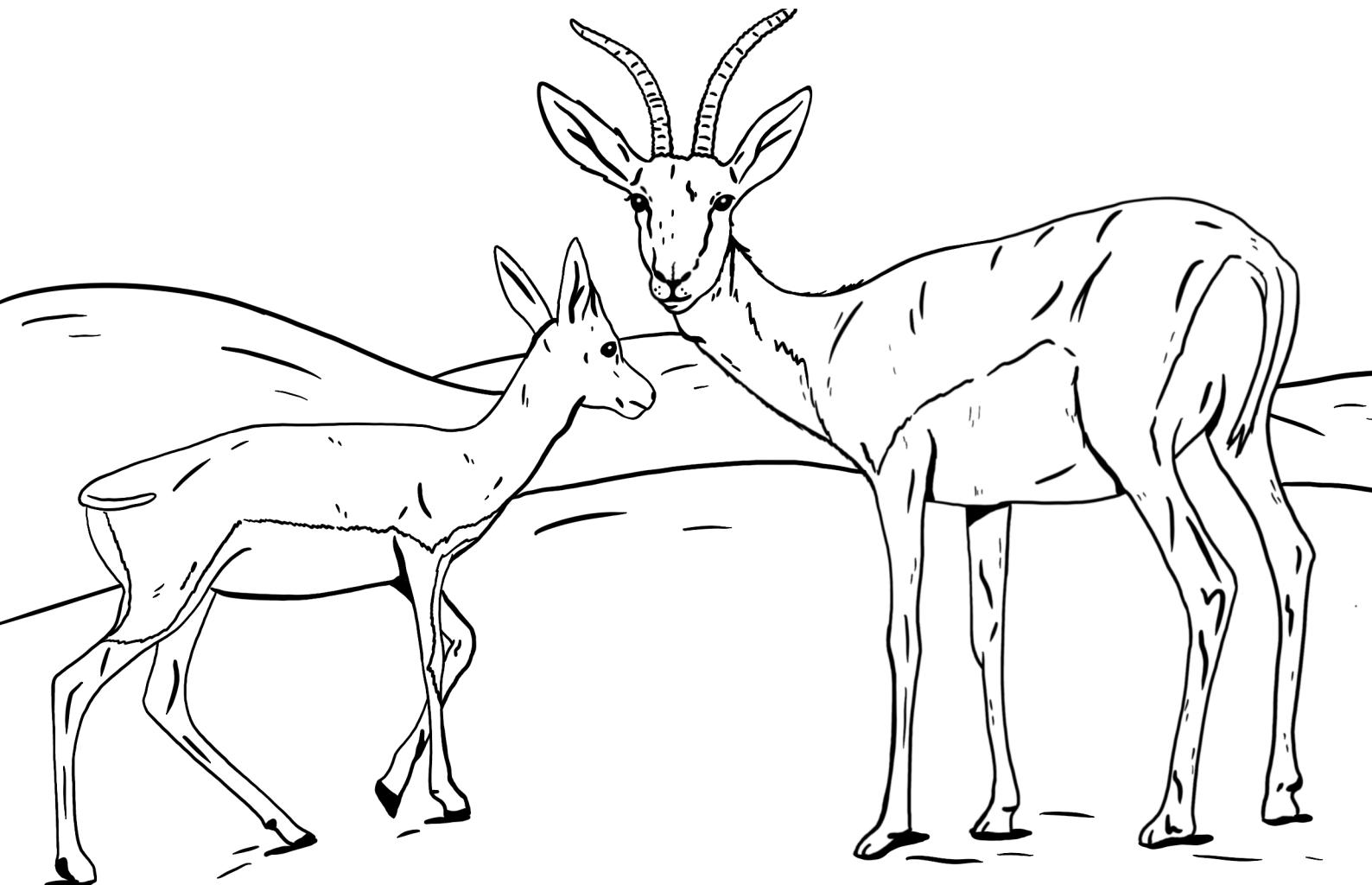
Otrýady: Goşatoýnaklylar

Maşgalasy: Gyn şahlylar

Gelşikli, uzyn aýakly (erkekleriniň bedeniniň uzynlygy – 105-126, urkaçylarynyky – 101-119 sm, agramy degişlilikde 24-34 we 20-33 kg). Arkasy çäge öwüşginil reňkde, garny ak reňkli. Erkekleriniň egrelip duran şahlarynyň (uzynlygy 40 sm golaý) reňki çal-garamtyl. Dykz we çägesöw toprakly çöllüklerde we ýarym çöllüklerde, şeýle-de dag etek baýyrlyklarynda ýasaýar. Bathyzda, Garabilde, Sarygamyş çöketliginde, ýurduň demirgazyk-günbatarynda we Garagumda ýaýran.

Sebäpleri: Gazaply gys we gurakçylyk.

SUGUN

Otrýady: Goşatoýnaklylar

Maşgalasy: Sugunlar

Göwresi uly (agramy 100-den 300 kg çenli), owadan bedenli haýwan. Adatça erkek sugunyň şahynyň ösüntgisi başden köp bolmaýar. Reňki bir öwüşginde sarymtyl ýokundylý çalymtylgoňur. Gerşinden oňat görünüyan gara çyzyk geçýär. Derýa ýakasyndaky ağaçly we gyrymsy ağaçly jeňnelliklerde ýasaýar. Ýaz döwründe iýmitlenmek üçin çöllük meydana yzygyderli çykýar. Otjumak ösümlilikler, ağaçlaryň we gyrymsy ağaçlaryň ýaş baldajyklary (jemi 120-den gowrak ösümlikleriň görnüşleri) bilen iýmitlenýär. Suw içmäge yzygiderli gelýär. Amyderýa jülgesindäki tokaýlarda ýaýran.

Sebäpleri:

Mallaryň aşa köp bakylmagy, ağaçlaryň çapylmagy, ýangynyň we suw basmagynyň netijesinde toraňny tokaýlyklaryň azalmagy we zaýalanmagy.

GULAN

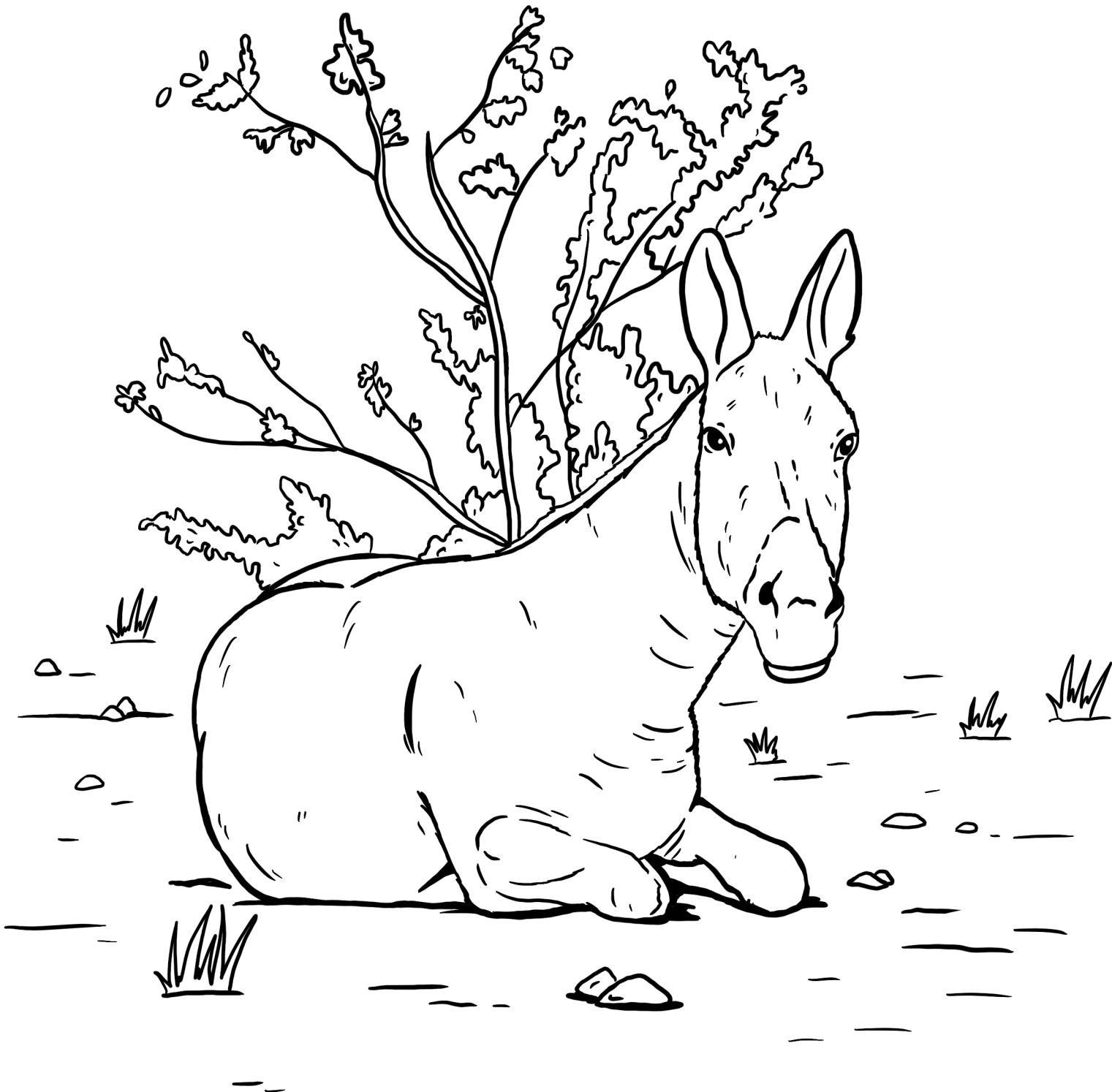
Otrýady: Táktoýnaklylar

Maşgalasy: Gylýallar

Daşky keşbi ýaba meňzes. Bedeniniň uzynlygy 206-240 sm, agramy 200-350 kg (deňesdirmek üçin: Ahalteke atynyň agramy 400-600 kg). Sütüginiň tomusky reňki açyk çägepisint-sarymtyl. Garny we göwresiniň gapdallarynyň aşagy, aýaklarynyň iç ýüzi, artky butlary we üstki bölekleri, kellesiniň, boýunyň aşaky tarapy, tumşugynyň ujy ak. Gyşky-ýazky örülerinden we godaklaýan ýerlerinden, her ýyl tomusda suw güzerine göçýär. Sarygamış çökeltiliginde, Günbatar Köpetdagda, Aşgabadyň eteginde, Mäne-Çäçede, Garagumda ýáýran. Türkmenistan boýunça gulanlaryň umumy sany 1,400-1,500-e golaýdyr.

Sebäpleri: Suw güzerleriniň ýetmezçilik etmegi, bimaza ediji täsirler.

HAZAR DÜWLENI

Otrýady: Düblenler

Maşgalasy: Hakyky düwlenler

Bedeniniň uzynlygy 130-55 sm, agramy – 50-85 kg. Daşky görnüşi boýunça iksəkilli, goýy-çal, goňurraq, käte bolsa, gara tegmillidir. Arkasy garamtylrak öwüşginli, garny agymtylçal reňkli. Yaňy doglanlary ap-ak ("apakjalar"), tüyünü düşüreninden soň kümüssöw-çal reňkde bolýar. Süri bolup ýasaýar, gündizine işjeň bolýar. Esasan leňneçekilliiler, krewetkalar we ýantymlar bilen iýimitlenýär. Hazar deňziniň türkmen böleginiň uly we kiçi adalarynda ýaýran.

Sebäpleri: Hazar deňziniň hapalanmagy we bikanun awlanylmagy.

GÖKLORS

Otrýady: Ýylanlar

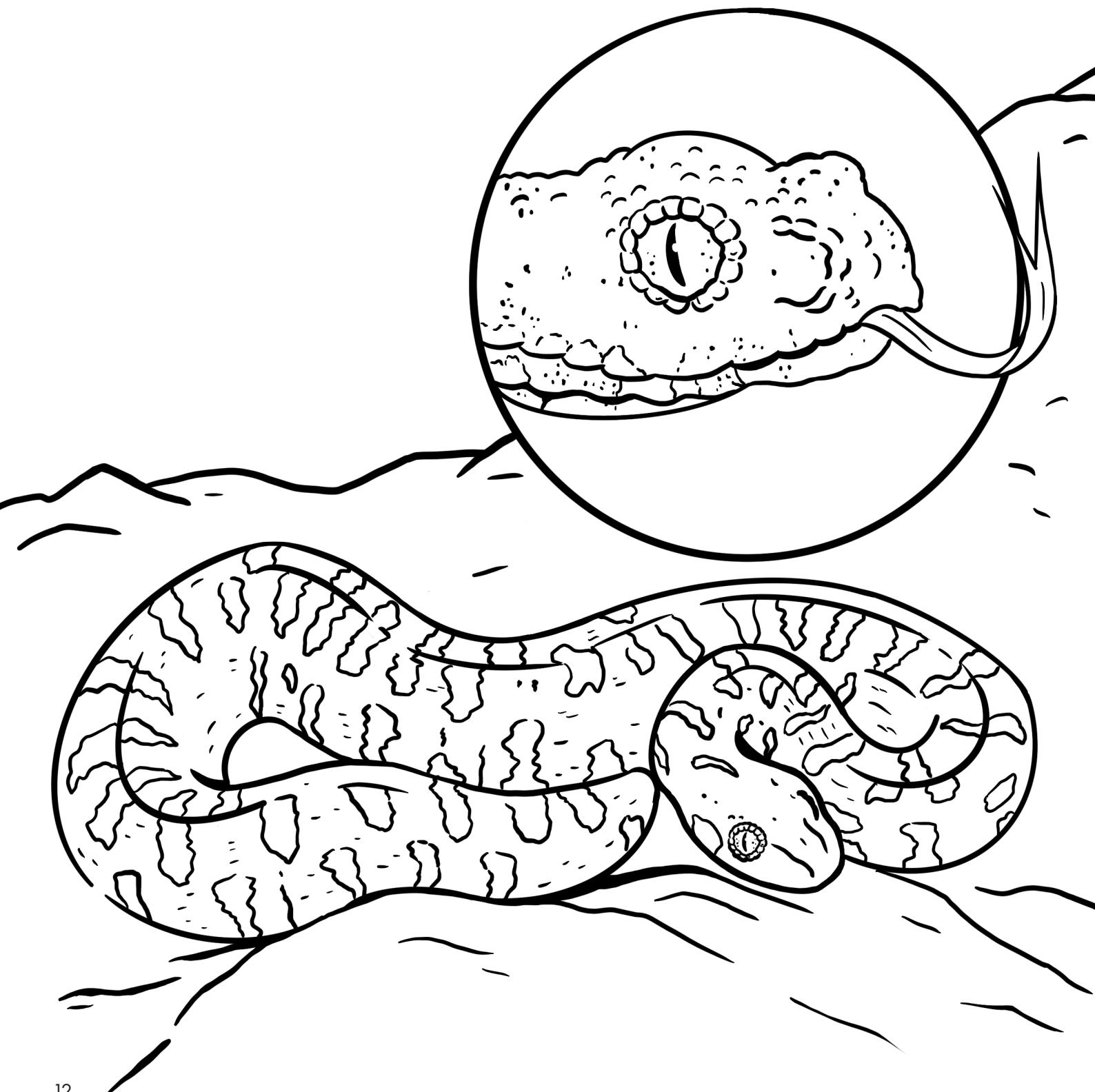
Maşgalasy: Gadýukalar

Uly ýylan (umumy uzynlyggy 170 sm). Kellesi büdür-südür teňneler bilen örtülen. Arkasy çalymtyl-çägereňkli ýa-da gyzlymytly-gonur, emma, käte bir reňkileri hem dusýar. Bedeniniň aşaky tarapy garamtyl ownuk tegmilli açık çal reňkli. Zäherli ýylan. Süýrenijiler, guşlar we gemrijiler bilen iýmitlenýär. Daglarda, gamşly, ýylgynly we toraňnyly jeňňelliklerde, derýalaryň kenarýaka kertlerinde, ekerancylyk ýerlerde, üzümçiliklerde, miweli baglyklarda, harabalyklarda we berkän çägeliklerde ýasaýar. Köpetdag, Bathyz, Garabil, Köýtendag, Amyderýa, Murgap, Tejen we Etrek derýalarynyň jülgelerinde ýaýran.

Sebäpleri:

Zäher almak maksady bilen serpentariýlerde saklamak üçin ýylanlaryň tutulmagy we ýasaýan ýerleriniň özgermegi.

KEPJEBAS

Otrýady: Gowlular (teňneli)

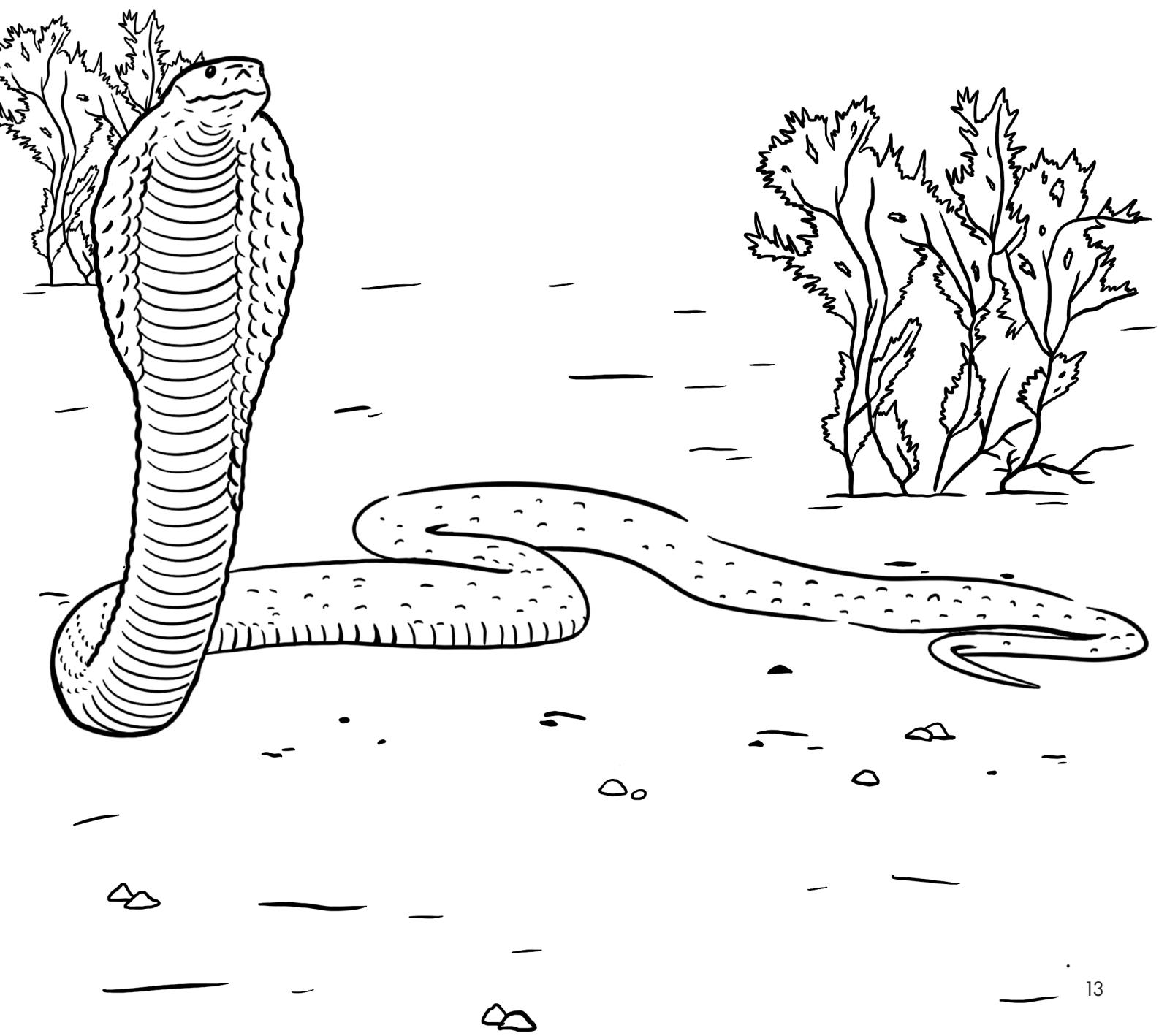
Maşgalasy: Aspidler

Ýylanlaryň arasynda nesilleriniň aç-açan aladasyny edýän ýeketäk görnüş. Ýerde-suwdá ýasaýanlar, süýrenijiler, guşlar we ownuk süýdemdirijiler bilen iýimitlenýär. Serpentariýelerde ortaça 2.8-4.3 ýyl ýasaýar, tebigy şertlerde – 9-10 ýyl. Käbirler 11-13 ýyla çenli ýasaýarlar. Günbatarda Hazar deňziniň kenarlarynda, gündogarda Köýtendagyň geçelgelerinde, günortada Köpetdagыň arçalyk zolaklarynda, demirgazykda Daşoguz welaýatynda ýaýran.

Derejesi: Sany azalýan.

Sebäpleri:

Ýasaýan ýeriniň üýtgemegi we zaýalanmagy, ýollarda awtomobilleriň aşagyna düşmek, adamlaryň gyrmagy.

BEKRE BALYK (SÖP BALYK)

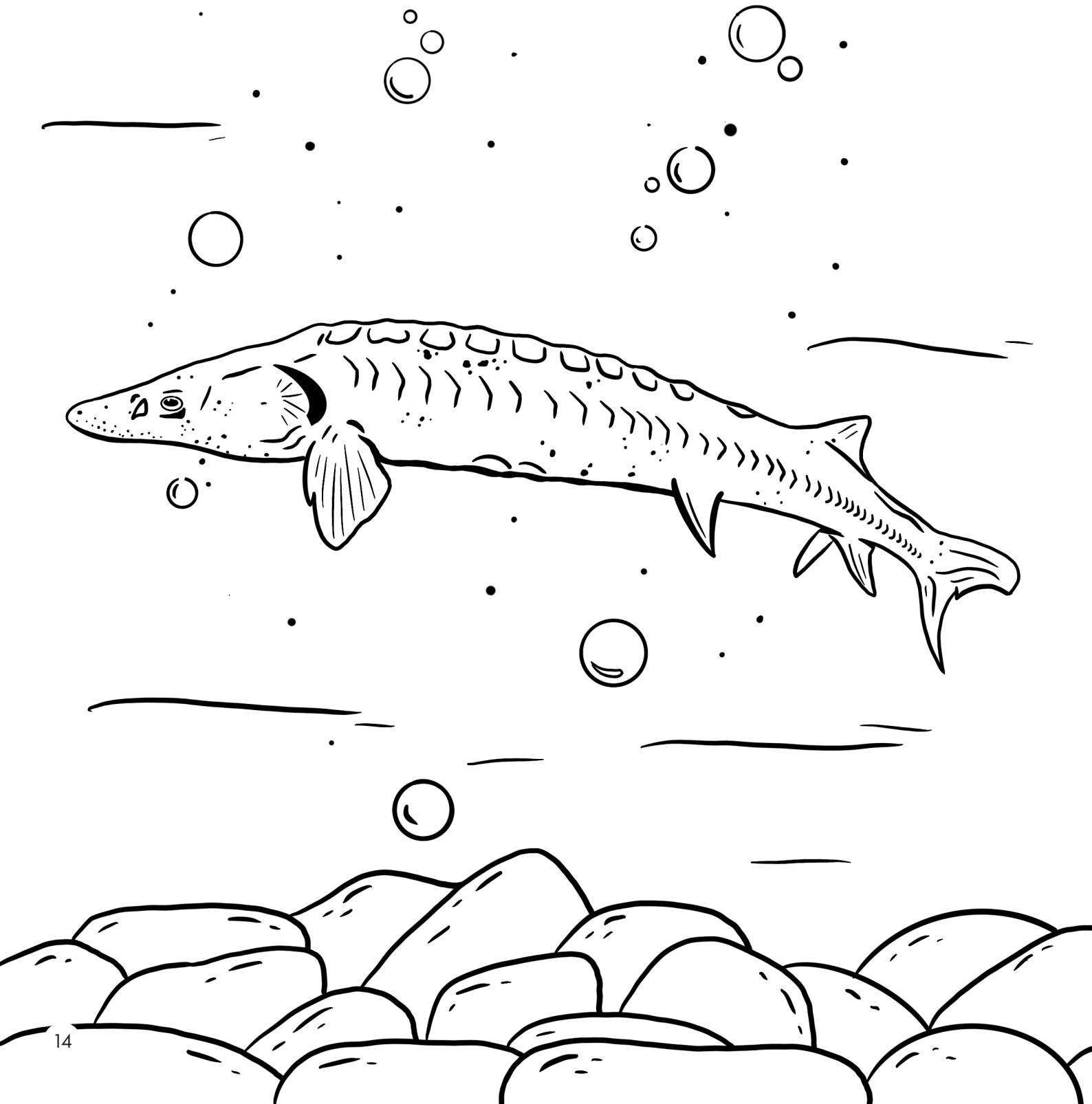
Otrýady: Bekreşekilli balyklar

Maşgalasy: Bekre balyklar

Bekre balyklaryň beýleki görnüşlerinden aşaky dodagynyň tutuşlaýyndygy, murtlarynyň seçeneklidigi bilen tapawutlanýar. Uzynlygy 220 sm, agramy 80 kg çenli. Arkasynyň reňki çalymtyl-ýaşyl, gapdallary ýagty, garny – sarymtyl-ak, yüzgüçleri – çalymtyl. Köpelmek üçin derýalara geçýär. 32 ýyl ýasaýar. Gündogar, Günorta-Gündogar Hazarda we Amyderýanyň hemme ýerinde duş gelýär, Garagum derýasyna, onuň ugrundaky suw howdanlara, Sarygamış kölüne geçýär. Hazaryň türkmen kenarynda ýek-tüki duşýar. 1978-nji ýylda Hanhowuz suw howdanynda, 1997-nji ýylda Amyderýada, Atamyrat şäherine golaý ýerde, uly bekre balyk tutuldy.

Sebäpleri: Işbil taşlaýan derýalarynyň suwunyň azalmagy we kadalaşdyrylmagy.

KÖYTENDAG KÖRYALAÑAÇ BALYGY

Otrýady: Teňnebalykşekilliler

Maşgalasy: Derýa ýalaňaç balyklar

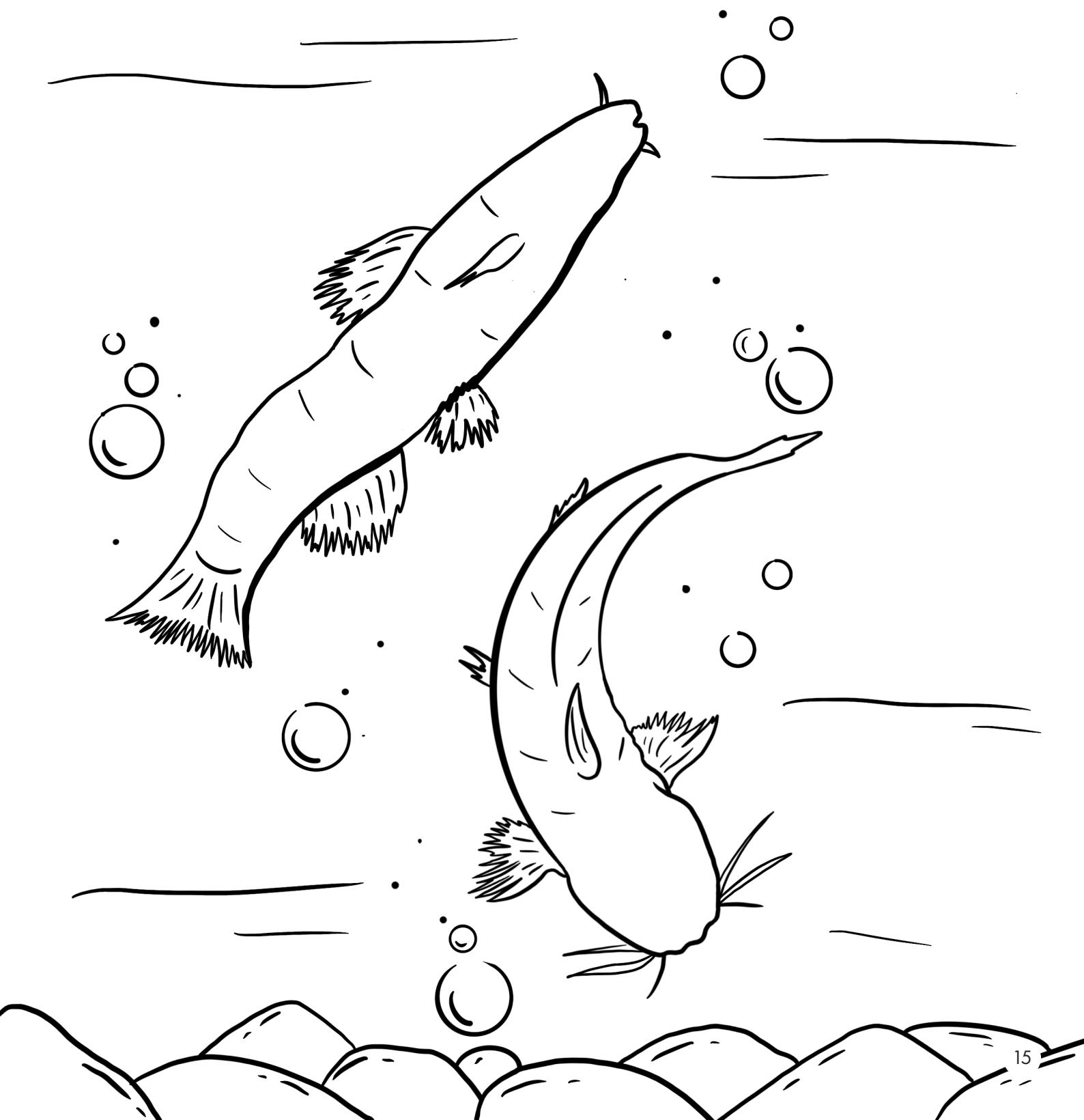
Gowak suwlarynyň ýasaýjysy, Merkezi Aziýada gowakda ýasaýan balyklaryň görnüşiniň biri we Türkmenistanyň içerki suw ýataklarynda gabat gelýän ýeketäk endemik görnüş. Gözleri ýok, bedeni teňne örtüksiz, uzynlygy 3-7 sm. Jübüt burun deşigi uzynlygyna turbaşekilli. Tumşugy tegelenen. Agzy kiçijek, aşakda ýerleşýär we üç jübüt gysga murtlary bar. Bedeniniň reňki gülgüneräk-mämişi. Köýtendag ulgamynyň karst gowagyndaky ýerasty kölde (Garlyk obasynyň gündogary) ýáýran.

Derejesi:

Sebäpleri:

Ýasaýyş şertiniň bozulmagy we düzgünsiz tutulmagy.

BÜRGÜT

Otrýady: Laçynşekilliler

Maşgalasy: Gyrgylar

Uly guş, ganatlary insizrak we guýrugy uzynrak. Umumy reňki goýy-goňur, ýeňsesindäki uzalan ýelekleri goýy-cypar reňkli. Garny arkasyna garanyňda ýagtyrak, guýrugy agymtyl, guýrugynyň aşagy cyparrak. Bedeniniň uzynlygy – 80-93 sm. Oturymly guş. Hemiše jübüt gezýär. Höwürtgeleyän ýerlerinde köp ýyllap gezýär. Ownuk oñurgaly haýwanlar bilen iýmitlenýär. Hazar deňzinin Günorta-Gündogar kenarynda, Uly we Kiçi Balkanda, Köpetdagda, Bathyzda, Köýtendagda, Üstýurtda, Zeňníbabada, Tärimgäýada, Garagumda we Amyderýanyň orta akymynda ýaýran.

Sebäpleri:

lýmit gorunyň azalmagy, tozanly ýeller, höwürtgeleyän ýerlerinde bimaza edilmegi.

SAKGALLY GARAGUS

Otrýady: Laçynşekilliler

Maşgalasy: Gyrgylar

Sakgalynyň bardygy bilen tapawulanýar. Guýrugi uzyn toýnuk görnişli; ganatlary uzyn we insiz. Üsti garamtyl ýa-da gara. Oturymly guş. Toýnakly ýabany we öý haýwanlaryň maslyklary, pyşdylar, maýda süýdemdirijiler bilen iýimitlenýär. Uly we Kiçi Balkanda, Köpeýdagda, Bathyzda, Garabilde, Köýtendagda ýaýran.

Sebäpleri:

Iýimit gorunyň azalmagy, adam tasiri.

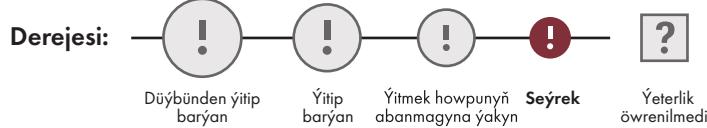

GYZYLGAZ

Otrýady: Gyzylgazşekilliler

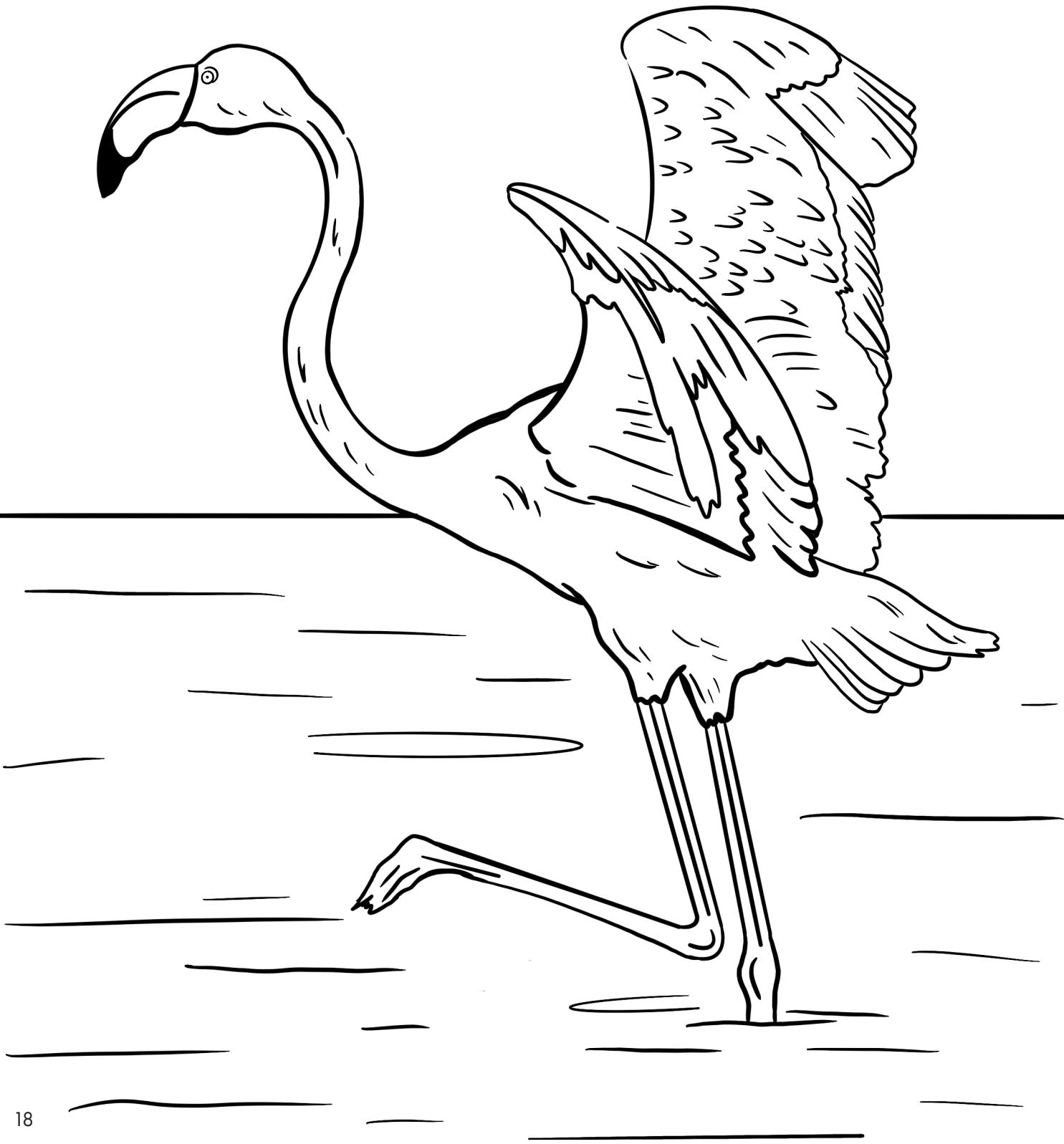
Maşgalasy: Gyzylgazlar

Aýaklary we boýny örän uzyn guş, kiçiräk kelleli we küti tüñni çüñkli. Ulularynyň ýelek örtügi agymtylgazylt bolup, onuň öwüşgininde gara pelpelleýiş ýelekleri anyk saýlanýar. Uçup baryarka ganatlary gyzlymtyl-gulgüne bolup görünüýär. Aýaklary, çüñküniň düýbi we gözleriniň töweregindäki deri gyzgylt. Çüñküniň ujy gara, gözleri sary. Suwdaky ownuk oñurgasız haýwanlar bilen iýmitlenýär. Hazar deňziniň kenarlarynda ýaýran.

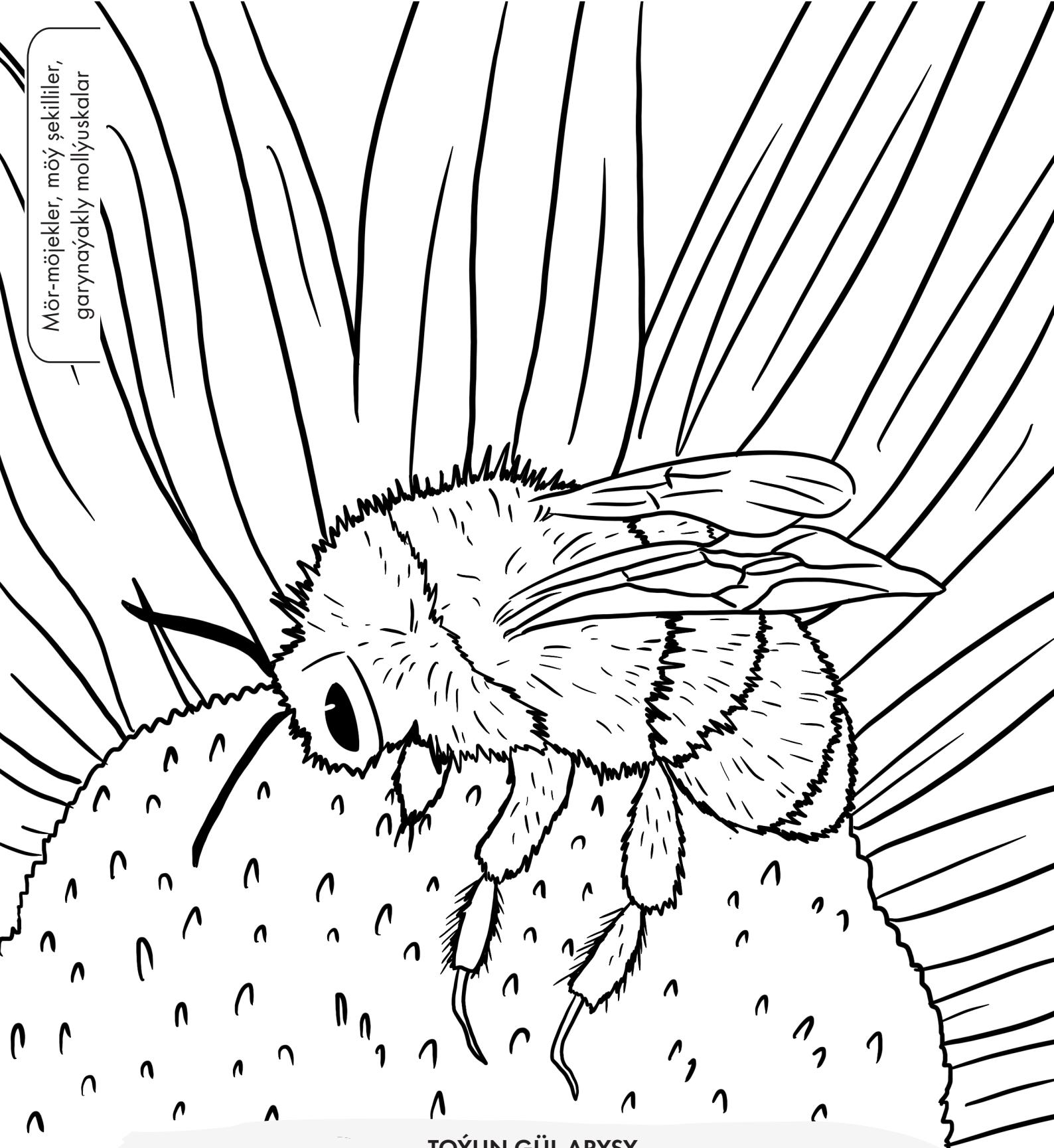

Sebäpleri:

Gyşlaýan ýerlerinde bimaza edilmegi, adatdan daşary aňzakly gyşyň täsiri.

Mör-möjekler, möy şekiller,
garynayakly mollýuskalar

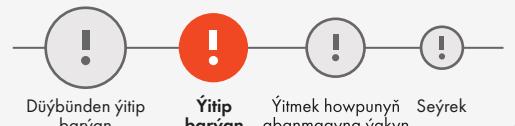

TOÝUN GÜL ARSY

Otryady: Perdeganatlılar

Garyn hem-de arka bölümlerinde gara-ala başaşa gelýän zolajyklar bar. Arkasynyň öň tarapynda we galkanjgynda agymtyl, maňlaýynda murtlaryň birleşyän ýeriniň ýokarsynda diňe gara ýa-da garamtyl-goňur, garyn bölüminin ikinji ýarym halkasyň yzky böleginde gara gyldyrganlar bolýar. Uly bolmadık maşgalada bolup ýasaýar. Maşgalada arylaryň 50-100 sanysy bolýar. Maşgalada arylaryň 3 sany tipi bar: urkaçy ary, işçi ary (jynsy tayıdan entek ýetişmedik urkaçy ary) we erkek ary. Günorta-Günbatar Köpetdagda ýaýran.

Derejesi:

Maşgalasy: Bal arylary

Sebäpleri:
Sähralaryň özleşdirilmegi netijesinde
bal arylaryň ýasaýan ýerleriniň
daralmagy.

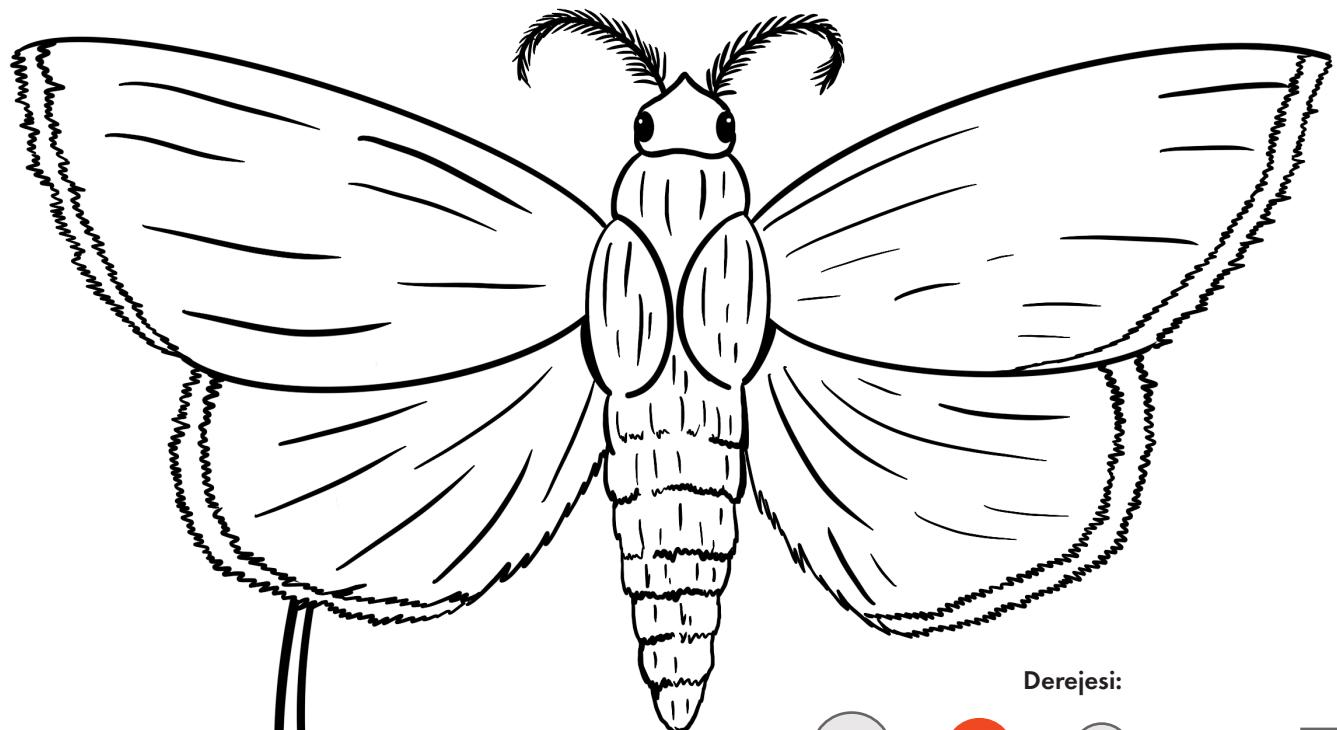
TORAŇNYNYŇ PILE EGRIJI KEBELEGI

Otrýady: Teňeganatlylar

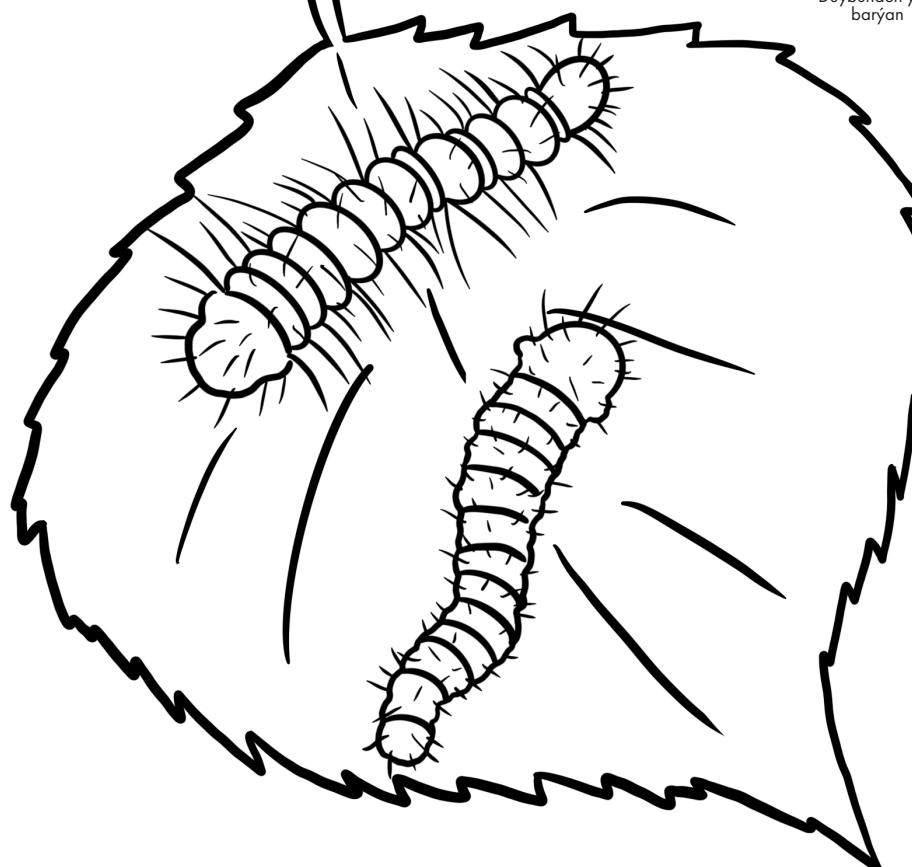
Maşgalasy: Pile egrijiler

Öndäki ganatynyň uzynlygy 16-17 mm. Ganatlary çalymtyl reňkli bolup, olarda az-kem benewše öwüşgin bar. Öndäki ganatlarynyň ortaky meýdany çalymtyl-goňur we melemtil öwüşginli. Içinden kese ak çyzyk arkaly çäklenen öndäki ganatlaryny dašky meýdanynda aksowult reňkli gyldyrgan pisint gür teňeňikler bar. Şu sebäpli öndäki ganatlaryny dašky meýdany ganatlaryň beýleki bölegine garanynda, has benewše reňkli ýaly bolup görünýär. Ganatlaryň üstünden iki sany aksowult kese zolaklar geçýär. Olaryň ikinjisi has incejik we oňat bildirmeýär. Ganatlaryň ortaky meýdany dašky bölege garanynda goýy mele reňkli. Öndäki ganatlaryň seçegi has çalymtyl-goňur öwüşginli. Kellesi, garyn bölüminiň üstü goňrumtyl-benewše-çal reňkli. Gurçuklary toraňnyň ýapraklary bilen iýmitlenýär. Gurçuklarynyň gündaga öwrülmegi toraňny agajynyň sütüninde we şahalarynda piläniň içinde bolup geçýär. Amyderýanyň orta akymynda ýerleşýän jülgelerde ýáýran.

Mör-möjekler, möý şekiller,
garnayakly mollýuskalar

Derejesi:

Sebäpleri:

Ýasaýan ýerleriniň ýaramazlaşmagy.

BATHYZ PISSESI

Maşgalasy: Piseler

Boýy 4-6 m ýetýän agaç. Ýapraklary täk ýelek şekilli çylşyrymly, 3-5-ýaprajykly, ýaprajyklary giňelen-pilçe sekilli. Şänikleri biraz egrelen we ýiti uçly, gyzlymtyl tegmilli ýasylymtyl-sary. Seýrek duşyar, umumy sany 50-den köp däl. Sany azalýar. Bathyzda mele toprakly we dykyzlaşan çägeli eňňit ýerlerde, adaty pisse agaçlarynyň arasynda bitýär.

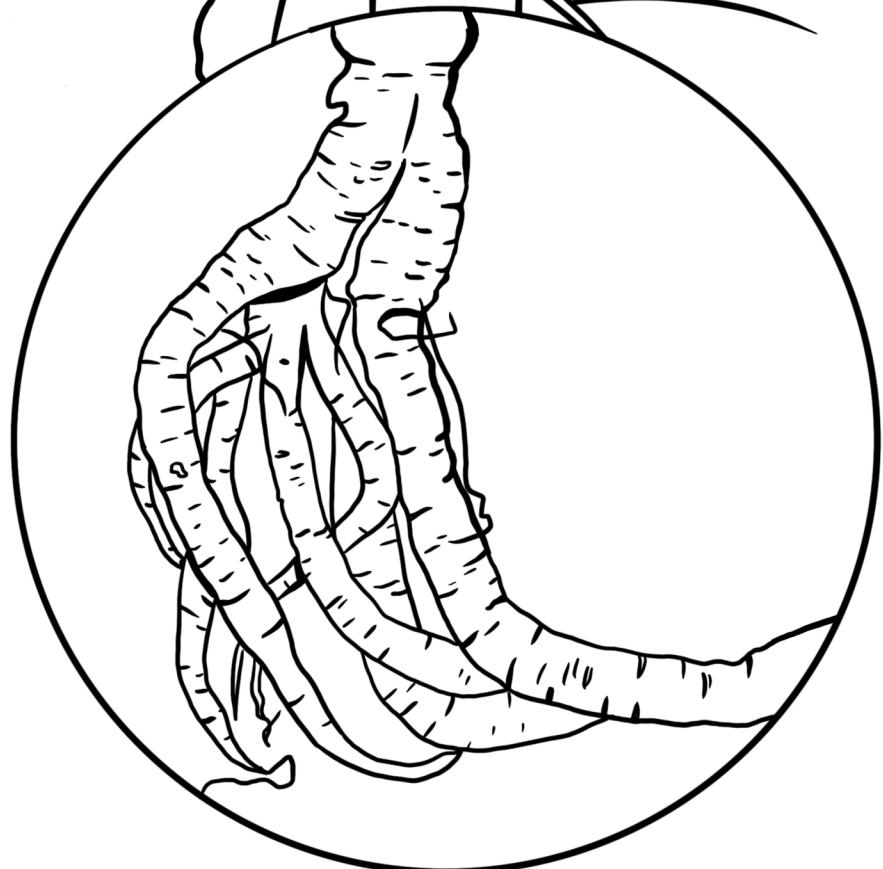
Sebäpleri: Tohumlarynyň oňat gögerijiligine garamazdan ýaş düýpleriniň sanynyň azlygy.

TÜRKMEN SELMELEGI

Maşgalasy: Itüzümler

Möhüm ylmy ähmiyetli. Dermanlyk ösümlik. Iri kökýany ýaprakly, ömründe birnäçe gezek miweleyän köpýllyk ösümlik. Gülleri melewše jaňjagaz şekilli. Miwesi togalak, şireli, köp tohumly iýmiş, garamtyl-mämişi reňkli. Tohumlary böwrek şekilli, çal reňkli. Tohumlaryndan oňat köpelýär. Toýunsow, maýda däneli küpürsik toprakly çygly eňnitlerde, ağaçgyrymsy ağaç ösümlik örtüginde bitýär. Günorta-günbatar we Merkezi Köpetdagda ýaýran.

Düýbünden ýitip barýan	Ýitip barýan	Ýitmek howpunyň abanmagyna ýokyn	Seýrek öwrenilmedik	

Sebäpleri:

Ösümlik örtüginiň üýtgemegi, ösümligiň köki bilen köwlenip alynmagy, miweleriniň ýýgnalmagy, zyýanly mör-möjekleriň tohumlaryny zaýalamagy.

BEÝIK ÇIGILDEM

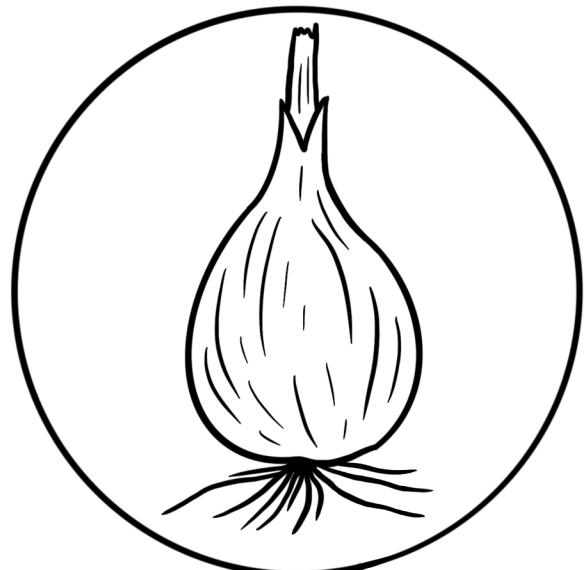
Maşgalasy: Liliýalar

Beyikligi 15-36 sm bolan soganlykly, köpýllik ösümlik. Soganlygy süýnmekden tegelek, örtüji teňnejikleri kagyz şekilli. Açılan güli ýiti uçly ýyldyz şekilinde, az-kem oýulan, garamtyl reňkli merkezli. Miwesi – gozajyk. Martda-aprelde gülleyär, mayda miweleyär. Gölleyşiniň dowamlylygy 25-30 gün. Köytendagda ýaýran.

Derejesi:

Sebäpleri:
Gülüniň we soganlygynyň köpcüklikleyín ýygalmagy, mal bakylmagy.

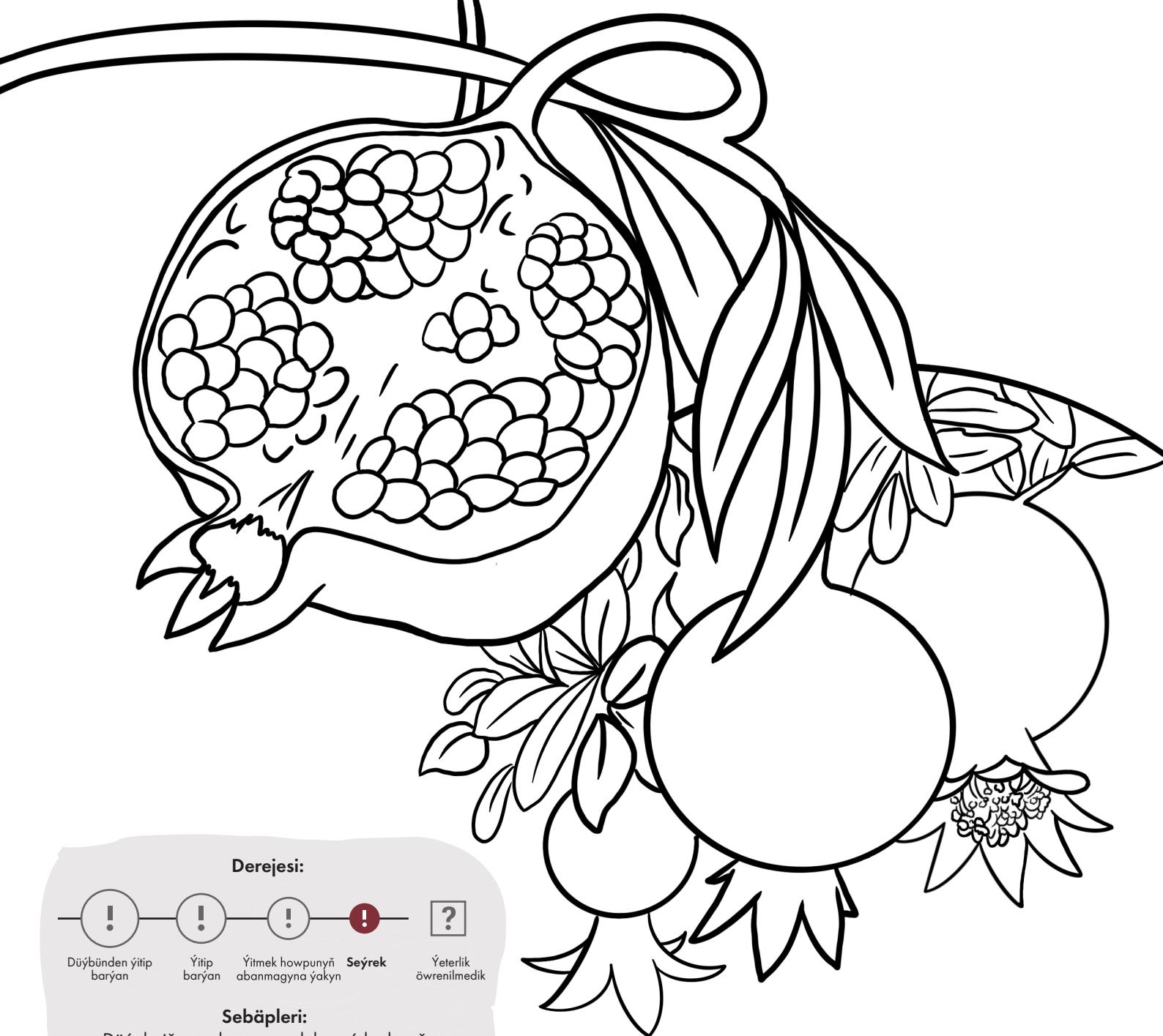

ADATY NAR

Maşgalasy: Narlar

Türkmen populýasiýasy Merkezi Aziýada iň iri populýasiýalaryň biri bolup durýar. Boýy 1.5-3.5 m ýetýýän agaçlaşan garşylyklayýn şahalanýan gyrymsy agaç. Ýapraklary uzalan pudaklarda garşylyklayýn, ýa-da gysgalan pudaklarda çogdamlaýyn ýerleşýärler, köpüsiniň ujy çowly. Gülleriniň diametri 3-3.5 cm, gysga aýajykly, oturana golaý. Gül täji ýiti-gyzyl, seýrek halatlarda agymtyl-gülgüne. Miweleriniň diametri 10 sm çenli, okarajykly. Bişen miweleri ýarylýar. Merkezi, Günorta-Günbatar we Demirgazyk-Günbatar Köpetdagda ýaýran.

Derejesi:

Düybünden ýitip baryan Ýitip baryan Ýitmek howpunyň abanmagyna ýakyn

Seyrek

Ýeterlik öwrenilmedik

Sebäpleri:

Düýpleriň çapylmagy, narlyk meýdanlaryň hojalyk maksatlary üçin ulanylmaagy, sil akymalary, topragyň yüzünüň ýuwulmagy, tohumdan köpelişiň gowşaklygy.

DOMALAN

Maşgalasy: Terfeziýalar

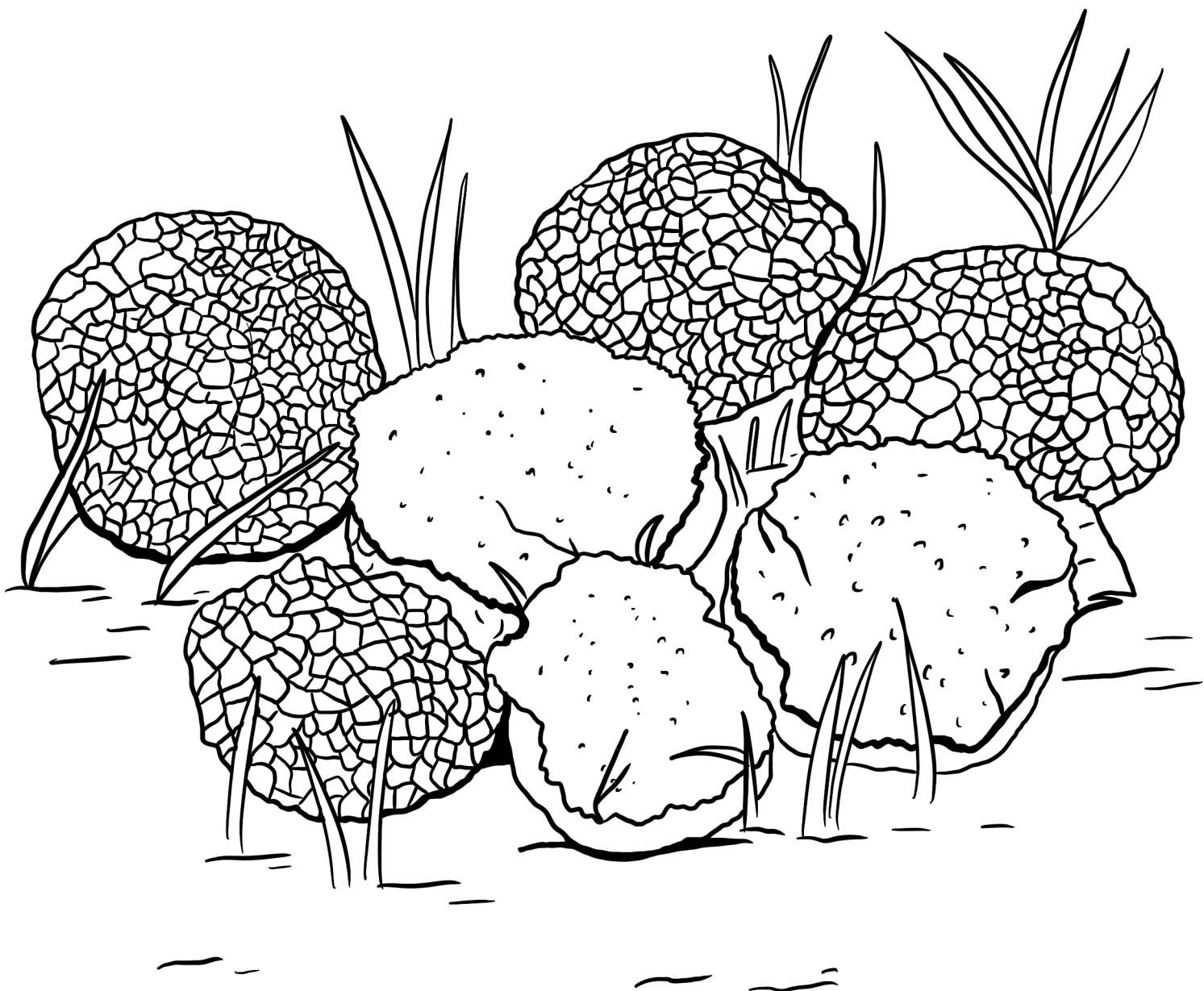
Ösdürip ýetişdirmek we seçgi işlerini geçirmek uly ähmiyeti bar. Miwesi etlek, bedeni kartoşka şeñlinde, ilki başda açık, ýetişenden soñ ýapylýar. Hoz bilen kartoşka aralygyndaky ululykda bolýar. Miwe bedeninin daşy derijimek we ýylamanak örtüklü. Kömelegiň etlek dokumasynyň içi mermer daşyna çalymdaş agymtyl-garamtyl zolaklardan we çylgymlardan ybarat. Ýyl-ýyldan ýaýrawy daralýar. Sarahsdan Etrege çenli Köpetdagyn eteginde we dag etek düzüklerinde, Sumbar we Hojagala jülgelerinde ýáýran.

Derejesi:

Sebäpleri:

Köpcülükleyin we gözegçiliksz ýygñalmagy; gyş we ýaz pasyllarynda yssy we gurak howa zerarly topragyň çyglylygynyň peselmegi.

TEBIGATY NÄDIP GORAMALY: HER ADAM NÄME EDIP BILER?

Yaşymyza garamazdan, her birimiz haýwanat we ösümlikler dünýäsiniň dürlüligini gorap saklamaga kömek edip bileris. Nädip?

- ✓ Her zadyň gurluşyny bilip we zyýan bermezlik üçin, tebigaty öwrenip.
- ✓ Haýwanlara we ösümliklere ýaşamaga oňaýly gurşawlary gaýtadan dikeltmek üçin maşgalamyz bilen ağaç ekip ýa-da tokay ekmäge gatnaşyp.
- ✓ Öydäki zibilleriň möçberini azaldyp we suwy, howany hem-de topragy arassa saklamak üçin zyňyndylarymyzy gaýtadan işlenilýän ýerlere tabşyryp.
- ✓ Maşgalamyz bilen tebigata çykanymyzdä zibillerimizi daşarda galdyrman.
- ✓ Resurslar gazylyp alnanda we harytlar öndürilende daşky gurşawa ýetirilýän zyýany azaltmak üçin, her bir zada seresaply çemeleşip.
- ✓ Kän oýunjak satyn alman we olaryň nämeden ýasalandygyny bilip. Täze oýunjaga derek ulanylanyň alyp bileris.
- ✓ Sarp edilýän energiyanyň klimata berýän negatiw täsirini azaltmak üçin, cyralary söndürip we energiyany tygşytlap.
- ✓ Bir gezeklik kagyz stakanlary, listowkalary, paketleri, salfetkalary we polotenseleri ullanman, olara derek köp gezeklik termo-kürüsgeleri, elýaglyklary, polotenseleri, sumkalary we haltajyklary, gaýtadan işlenen hajathana kagyzyny ulanyp. Şeýdip, tokaylary gorap saklap bileris.
- ✓ Bir gezeklik plastik paketleri, stakanlary, konteýnerleri, sypalijyklary ullanman, olara derek köp gezeklik sumkalary, aýna ýa-da metal stakanlary, konteýnerleri we kagyz ýa-da makaron sypalijyklary ulanyp. Şeýdip, pyşbagalary, düwlenleri we ummanlarda, deňizlerde, köllerde we derýalarda ýaşaýan beýleki jandarlary gorap saklap bileris.
- ✓ Adamlara tebigy dünýä, klimat üýtgesesi we olary goramagyň zerurlygy barada düşündirip. Haçanda adamlar hakykata göz ýetirenlerinde, olar belki herekete geçerler.

Şeýle seredeniňde bu ädimler kiçi ýaly görnüp biler, emma olar örän wajyp ädimlerdir. Sen Türkmenistanyň ösümlikler we haýwanat dünýäsini gorap saklamak üçin näme edýärsiň? Biz bilen paýlaş!

ÝENE BIRNÄCE GYZYKLY ÇEŞMELER

редкиевиды.рф

Çagalar üçin interaktiw sapaklar “Haýwanlaryň we ösümlikleriň seýrek görnüşlerini gorap saklamak”. Bu ýerde haýwanlaryň we ösümlikleriň dürlüligi bilen tanyşyp, planetamyzdaky biodürlülügi goramagyň ýollaryny öwrenip, diplom alyp bolýar. WWF (Ýabany tebigatyň bütindünýä gaznasy) maksatnamasynyň inisiatory we guramaçsysy.

greenpeace.ru/publications/how-to

Ýygy-ýgydan täzelenip duran resurs. Agaçlary gorap saklamak, tokaýlarda özüni nähili alyp barmak, Täze ýyl baýramyny nädip bellemek, nädip seresaply syáhat etmek we tebigatyň duşmanyna öwrülmezlik we ş.m. barada Greenpeace-den gyzykly instruksiýalar hem bar.

slowfood.com/ru/get-involved/что-может-сделать-каждый

Her birimiz nädip daşky gurşawa zyýan bermän iýmit satyn alyp we iýmitlenip bileris.

EDEBİÝATLARYŇ SANAWY

Красная книга Туркменистана (1999). Беспозвоночные и позвоночные животные. Изд. 2. Т.1. Ашхабад: Туркменистан.

Красная книга Туркменистана (2011). Растения и грибы. Изд. 3, переработанное и дополненное, Т.1. Ашхабад, «Ылым».

Красная книга Туркменистана (2011). Беспозвоночные и позвоночные животные. Изд. 3, переработанное и дополненное, Т.2. Ашхабад, «Ылым».

* * * * *

Всемирная Метеорологическая Организация (ВМО) для молодежи. Опустынивание.

Всемирная организация здравоохранения. Изменение климата и здоровье людей: Биоразнообразие.

Глобальный альянс молодежи и ООН. Нашивка «Изменение климата».

Государственный комитет Туркменистана по охране окружающей среды и земельным ресурсам. Природа Туркменистана.

Европейский пульмонологический фонд (European Lung Foundation — ELF). Загрязнение атмосферного воздуха.

Карыева, С. (2011). Вышло в свет третье издание Красной книги Туркменистана.

Материалы Всемирного банка для учащихся. А знаешь ли ты? Изменение климата.

Международный союз охраны природы и природных ресурсов (МСОП). The IUCN Red List of Threatened Species.

Новости ООН. (2012). Засоление орошаемых земель и утрата биоразнообразия - наиболее острые экологические проблемы для Туркменистана.

Программа ООН по окружающей среде, Министерство охраны природы Туркменистана. (2008). Состояние окружающей среды Туркменистана, ст. 104-128.

Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединенных Наций, Общественный фонд "Центр обучения, консультации и инновации." (2018). Изучение и подбор солеустойчивых сельскохозяйственных культур для возделывания на засолённых почвах, ст. 2.

WWF. Сохранение редких видов животных и растений.

* * * * *

Eger ýalňyşlyk tapsaňyz ýa-da reňkleme kitabyny ösdürmek barada pikirleriňiz bar bolsa, bize saglykda@gmail.com adresine “Reňkleme” temasy bilen ýazyp bilersiňiz. Sizden harbar almaga örän şat bolarys.